

O'ZBEK XALQ IJODIYOTIDA BADIY TAFAKKUR TUSHUNCHASINING PEDAGOGIK MOHIYATI

Qo'chqorova Dilfuzaxon Egamovna

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek xalq ijodiyotida "badiiy tafakkur" tushunchasining mazmun-mohiyati va uning pedagogik ahamiyati nazariy-metodologik jihatdan tahlil etilgan. Tadqiqotdaxalqog'zaki ijodinamunalaridamujassamlashgan obrazli idrok, badiiyumumlashtirish, ramziy talqin, emotsional-estetik munosabat va ijodiy qayta yaratish xususiyatlarining shaxs tafakkurini rivojlantirishdagi imkoniyatlari ochib berilgan. Tadqiqot natijalari o'zbek xalq ijodiyotini shaxsning badiiy tafakkurini shakllantirishga xizmat qiluvchi muhim pedagogik resurs sifatida baholash imkonini beradi.

Kalit so'zlar: o'zbek xalq ijodiyoti, folklor, badiiy tafakkur, pedagogik mohiyat, obrazli idrok, badiiy obraz, ijodiy fikrlash, estetik did, milliy qadriyat.

Аннотация. В данной статье теоретико-методологически анализируются содержание и сущность понятия «художественное мышление» в узбекском народном творчестве, а также его педагогическое значение. В исследовании раскрываются возможности образного восприятия, художественного обобщения, символической интерпретации, эмоционально-эстетического отношения и творческого переосмысления, заложенных в образцах устного народного творчества, в развитии мышления личности. Результаты исследования позволяют рассматривать узбекское народное творчество как значимый педагогический ресурс, способствующий формированию художественного мышления личности.

Ключевые слова: узбекское народное творчество, фольклор, художественное мышление, педагогическая сущность, образное восприятие, художественный образ, творческое мышление, эстетический вкус, национальные ценности.

Abstract. This article provides a theoretical and methodological analysis of the content and essence of the concept of "artistic thinking" in Uzbek folk creativity, as well as its pedagogical significance. The study reveals the potential of figurative perception, artistic generalization, symbolic interpretation, emotional-aesthetic response, and creative reinterpretation embedded in examples of oral folk creativity for the development of individual thinking. The findings of the study make it possible to consider Uzbek folk creativity as a significant pedagogical resource that contributes to the formation of an individual's artistic thinking.

Keywords: Uzbek folk creativity, folklore, artistic thinking, pedagogical essence, figurative perception, artistic image, creative thinking, aesthetic taste, national values.

Kirish. Xalq ijodiyoti har bir millatning ko'p asrlik ma'naviy tajribasini o'zida mujassam etgan noyob madaniy hodisadir. Unda xalqning tarixiy xotirasi, ijtimoiy hayot tarzi, urf-odatlar, an'analari, axloqiy meyorlari, estetik qarashlari va tabiatga munosabati badiiy shaklda o'z ifodasini topadi. Shu nuqtai nazardan xalq ijodiyotini o'rganish nafaqat folklor namunalarining janriy va kompozitsion xususiyatlarini tadqiq etish, balki ular zahirida shakllangan badiiy tafakkur tizimini anglashni ham taqozo etadi.

Badiiy tafakkur insonning voqelikni oddiy mantiqiy tushunishdan farqli ravishda obrazlar, ramzlar, timsollar, emotsional ta'sir va estetik munosabat vositasida anglash jarayonidir. Xalq ijodiyotida mazkur tafakkur shakli alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki folklor asarlarida voqelik

to'g'ridan-to'g'ri bayon etilishidan ko'ra, ko'pincha muayyan obraz, ramz, qiyos, mubolag'a yoki badiiy syujet orqali umumlashtiriladi.

Xalq ijodiyotining og'zaki tabiati ham badiiy tafakkurning o'ziga xos shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan. Asarlarning avloddan-avlodga og'zaki ravishda o'tishi jarayonida ijodkor va ijrochining individual tafakkuri jamoaviy estetik tajriba bilan uyg'unlashib borgan. Natijada muayyan xalqning tarixiy xotirasi va milliy dunyoqarashiga xos bo'lgan obrazlar tizimi vujudga kelgan.

Masalan, xalq dostonlarida qahramon obrazi muayyan tarixiy shaxsning hayotinigina emas, balki xalqning adolat, jasorat, vatanparvarlik, sadoqat va ezgulik haqidagi ideal tasavvurlarini ham ifodalaydi. Qahramonning sinovlardan o'tishi, dushmanga qarshi kurashi, o'z maqsadiga erishishi orqali xalqning ijtimoiy-axloqiy qarashlari badiiy shaklda umumlashtiriladi.

Demak, badiiy tafakkur xalq ijodiyotida voqelik va ideal o'rtasidagi munosabatni ifodalovchi muhim mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Real hayotda mavjud ziddiyatlar, insonning orzu-intilishlari va ijtimoiy munosabatlar folklor asarlarida badiiy qayta ishlanib, estetik mazmun kasb etadi.

Shu ma'noda xalq ijodiyotida badiiy tafakkur voqelikni to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatish bilan cheklanmaydi. Uning mohiyati voqelikning ichki mazmunini obraz, ramz va badiiy umumlashtirish vositasida ochib berishdan iborat.

Badiiy tafakkur xalq ijodiyotining turli janrlarida turlicha namoyon bo'ladi. Epik janrlarda, xususan, doston va ertaklarda voqealar keng syujet, qahramonlar tizimi va fantastik obrazlar orqali ifodalansa, lirik janrlarda insonning ichki kechinmalari, his-tuyg'ulari va estetik munosabatlari ustuvorlik qiladi.

Dostonlarda badiiy tafakkurning epik ko'lami ayniqsa yaqqol ko'rinadi. Qahramonning shaxsiy taqdiri xalq taqdiri bilan uyg'unlashtiriladi. Qahramonlik, muhabbat, sadoqat, vatanparvarlik kabi tushunchalar muayyan syujet va obrazlar tizimi orqali badiiylashtiriladi. Bunda mubolag'a, fantastika, ramziy obrazlar va an'anaviy syujet elementlari muhim vosita vazifasini bajaradi.

Ertaklarda esa ezgulik va yovuzlik, adolat va adolatsizlik, aql va johillik kabi qarama-qarshiliklar sodda, ammo ta'sirchan badiiy obrazlar orqali ifodalanadi. Qahramonning sinovlardan o'tishi va yakunda ezgu maqsadga erishishi xalqning axloqiy-estetik idealini namoyon qiladi.

Lirik folklor namunalarida badiiy tafakkur insonning ichki dunyosi bilan bog'liq holda shakllanadi. Xalq qo'shiqlarida muhabbat, hijron, sog'inch, quvonch, dard, umid kabi tuyg'ular tabiat obrazlari bilan uyg'unlashtiriladi. Natijada shaxsiy kechinma umuminsoniy estetik mazmun kasb etadi.

Marosim folklorida esa badiiy tafakkur inson va tabiat, inson va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning ramziy ifodasi sifatida namoyon bo'ladi. To'y, mavsumiy marosimlar, mehnat jarayoni bilan bog'liq qo'shiq va udumlarda xalqning dunyoqarashi, ishonch-e'tiqodlari va ijtimoiy tajribasi badiiy shaklda saqlanib qolgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiY. Xalq ijodiyotida badiiy tafakkurning yana bir muhim vazifasi milliy o'zlikni anglash bilan bog'liq. Har bir xalqning folklorida uning tarixiy xotirasi, hayot tarzi, qadriyatlar va milliy xarakterini ifodalovchi badiiy obrazlar tizimi shakllangan.

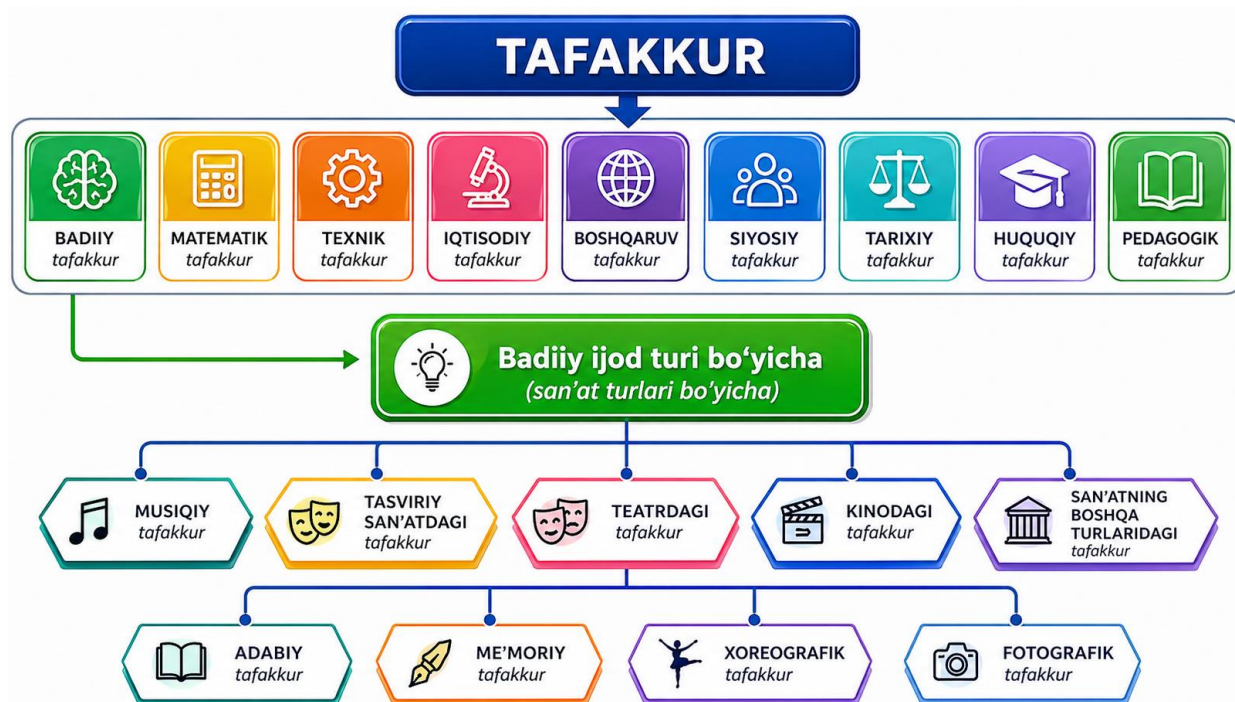
Milliy badiiy tafakkur muayyan xalqning olamni qanday idrok etishi, inson va jamiyat munosabatlariga qanday baho berishi, ezgulik va yovuzlikni qanday tasavvur qilishi bilan belgilanadi. Shuning uchun folklor namunalari milliy madaniyatning muhim manbai sifatida ahamiyatlidir.

O'zbek xalq ijodiyotida mehmondo'stlik, kattalarga hurmat, oilaviy qadriyatlar, el-yurtga sadoqat, mehnatsevarlik, mardlik va adolat kabi tushunchalar turli janrlarda o'ziga xos badiiy

shakllarda ifodalangan. Ushbu qadriyatlarning avloddan-avlodga o'tishida xalq ijodiyotining tarbiyaviy imkoniyatlari katta ahamiyat kasb etadi.

Bunda badiiy tafakkur faqat o'tmishni saqlab qolish vositasi emas, balki uni yangi ijtimoiy-madaniy sharoitlarda qayta talqin qilish mexanizmi hamdir. Chunki har bir avlod folklor merosini o'z davrining estetik ehtiyojlari va dunyoqarashi asosida qayta anglaydi. Shu tariqa an'ana va innovatsiya o'rtasida uzviy bog'liqlik yuzaga keladi.

Bugungi kunda badiiy tafakkur muammosi zamonaviy ilm-fan doirasida eng dolzarb va istiqbolli tadqiqot yo'nalishlaridan biri sifatida faol rivojlanib bormoqda. Ushbu masalaga bo'lgan qiziqishning ortib borayotgani turli sohalarda olib borilayotgan ilmiy izlanishlar, nazariy yondashuvlar hamda amaliy tadqiqotlarda yaqqol namoyon bo'lmoqda. Badiiy tafakkurning mazmun-mohiyati, uning shakllanish mexanizmlari, estetik idrok bilan uzviy bog'liqligi va shaxs kamolotidagi o'rni yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar mazkur yo'nalishning ilmiy ahamiyatini yanada kuchaytirmoqda. Shu nuqtai nazardan, tadqiqotchi Y.I.Korotkova tomonidan mavjud ilmiy qarashlar, nazariy ishlanmalar va metodologik yondashuvlar tizimlashtirilib, badiiy tafakkurning izchil hamda ilmiy asoslangan tasnifi ishlab chiqilgan [7] (1-rasmga qarang):

1-rasm. Badiiy tafakkurning tasnifi

Badiiy tafakkurning jamiyat rivoji, ijtimoiy ong shakllanishi hamda insonning ma'naviy-estetik dunyosiga ta'sir ko'rsatish imkoniyatlari va yo'nalishlari dunyo ilm-fani vakillari tomonidan keng ko'lamda o'rganilgan. Mazkur masala yuzasidan turli konsepsiyalar, muqobil qarashlar va nazariy yondashuvlar ilgari surilgan bo'lib, ular badiiy tafakkurning mohiyati, vazifalari hamda amaliy ahamiyatini chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Falsafiy, pedagogik va badiiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, san'at sohasida faoliyat yuritgan ko'plab tadqiqotchilar badiiy tafakkurni insonning ijodiy faoliyati bilan chambarchas bog'liq bo'lgan murakkab intellektual-estetik jarayon sifatida baholaydilar. Shuni ta'kidlash kerakki, badiiy tafakkur tushunchasining talqini bo'yicha so'zning tor va keng ma'nosiga qarab, ikki xil yondashuvi mavjud.

Tor ma'noda bir qancha olimlar, N.L.Leyzerov, M.S.Kagan, V.I.Xrulev "badiiy tafakkurni qoida tariqasida, badiiy ijod prizmasi orqali faqat rassomning idroki" [8, 154] deb tushunishadi.

Masalan, N.L.Leyzerovning fikricha, “badiiy va majoziy fikrlash – bu insonning dunyoni ko‘p tomonlama idrok etishini hissiy-baholovchi, hissiy-vizual aks ettirish” [11].

So‘zning keng ma’nosida M.S.Kagan badiiy tafakkur tushunchasiga quyidagicha ta’rif beradi. – “Bu tafakkur turi nafaqat boshqa odamlar uchun mo‘ljallangan asarlar yaratish, balki adabiyot va san’atni to‘liq idrok etish zarurligini ham hisobga olish kerak. Ya’ni badiiy tafakkur nafaqat rassomga, balki ikkinchi tomondan idrok etuvchi shaxsga ham kerak. Badiiy tafakkur faoliyat turlari sifatida badiiy ijodni va badiiy idrokni ham belgilab beruvchi maxsus psixologik tuzilmadir” [6].

Tadqiqotchi O.A.Kovaleva o‘z ilmiy izlanishlarida badiiy tafakkurning bir qator muhim jihatlariga e’tibor qaratadi. Uning fikricha, mazkur tafakkur turining asosiy belgilaridan biri – yaxlitlikdir. Ya’ni, badiiy tafakkur voqelikni alohida unsurlar ko‘rinishida emas, balki o‘zaro bog‘liq va bir butun tizim sifatida idrok etishga xizmat qiladi. Shuningdek, assotsiativlik badiiy tafakkurning muhim ko‘rsatkichlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Yana bir muhim jihat – metafora bo‘lib, u fikrni ramziy, ko‘chma va obrazli shaklda ifodalash imkonini beradi. Metafora vositasida voqelikning yashirin mazmuni ochiladi, oddiy hodisalarga yangi estetik talqin beriladi hamda badiiy tasavvur yanada boyiydi. Shu bois yaxlitlik, assotsiativlik va metafora badiiy tafakkurning ichki mohiyatini belgilovchi asosiy mezonlar sifatida e’tirof etiladi [6].

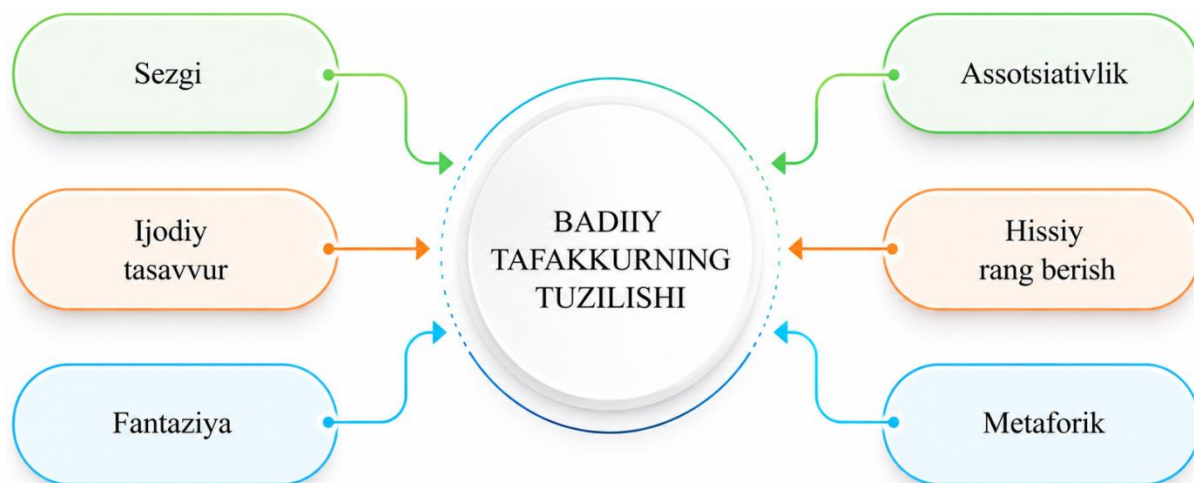
Muhokama va natija. Badiiy tafakkurning metaforik va assotsiativ tabiati hissiyotlar sohasi bilan bevosita bog‘liqdir. Metafora badiiy tafakkurning o‘ziga xos elementi sifatida obektiv voqelikning muhim tomonlarini individual, o‘ziga xoslik orqali aks ettirishga yordam beradi. Aristotel shuningdek, metaforadagi san’at iste’dod belgisi bo‘lib xizmat qilishini ta’kidladi, chunki “... metafora yaratish o‘xshashlikni sezish demakdir” [6].

Tadqiqotchi F.E.Ahmedovning “Ommaviy bayramlar rejissurasi asoslari” kitobida “Metafora-predmetlarning umumiy alomatlaridan kelibchiqqan holda,

bir predmetni ikkinchisi bilan taqqoslashdir. Biz og‘zaki gapirganimizda metaforani deyarli sezmaymiz. Badiiy ijodiyotda metafora faol ishtirok etib, ijodiy tasavvurni rivojlantirib, g‘oyaviy fikr qilishga undaydi” [1, 87] deb ta’rif berilgan.

Boshqa manbalarda ya’ni estetikaning qisqacha lug‘atida biz badiiy metaforaning quyidagi ta’rifini uchratamiz: – “Badiiy metafora, umumiy lingvistik metaforadan farqli o‘laroq, o‘ziga xos xususiyatlarga ega: u shunchaki nutqning ziynati emas – bir yaxlit badiiy tizimning bir qismi sifatida mavjud bo‘lib, badiiy obraz yaratishda, badiiy tafakkurning zaruriy elementi sifatida xizmat qiladi” [9, 89].

Tadqiqotchilar A.I.Lizlova, N.Y.Saygushev, L.A.Savinkov, Z.M.Umetbayev badiiy tafakkurning tuzilishini quyidagicha ifodalaydi [8] (2-rasmga qarang):

2-rasm. Badiiy tafakkurning tuzilishi

Ijtimoiy borliqning uzluksiz ravishda yangilanib borishi badiiy tafakkur mohiyatini anglashga doir ilmiy qarashlarni ham doimiy ravishda boyitib kelmoqda. Ayniqsa, uning paydo bo'lish manbalari, rivojlanish jarayoni, ontologik tabiatiga oid yondashuvlar hamda badiiy tafakkurning sivilizatsiya taraqqiyoti bilan o'zaro aloqasi masalalari bugungi kunda ham ilmiy munozaralar markazida turibdi.

Jumladan, madaniy antropologiya yo'nalishining yetuk namoyandalaridan biri U.Teylor – “badiiy tafakkurni avvalo tashqi moddiy shakl yoki ko'z bilan kuzatiladigan xatti-harakatlar majmui sifatida emas, balki insonning ma'naviy olamida namoyon bo'ladigan hodisa” sifatida talqin etsa, F.Begbi ushbu masalaga yanada keskinroq yondashib, badiiy tafakkurni moddiy unsur va predmetlardan xoli holda tushuntirishga urinadi. U kitobni jismoniy buyum sifatida badiiy tafakkur tarkibiga kiritmaydi hamda mazkur tushunchaning asosiy mazmuni inson ongida shakllanuvchi g'oya, tasavvur va fikrlar bilan belgilanishini ta'kidlaydi [2, 87]. Yoki, ulug' hind yozuvchisi Robindranat Tagor “Adabiyotning mazmuni” nomli maqolasida: “Tashqi dunyo bizning ongimizga ta'sir qilib, unda boshqa dunyoni vujudga keltiradi. Bu dunyo tashqi dunyoda hosil bo'lgan bo'yoqlar, obrazlar, tovushlar va boshqalarga liq to'la bo'lish bilan birga, bizning yaxshilik va yomonlik to'g'risidagi tushunchalarimiz ham, qo'rqish, ajablanishlarimiz, qayg'u va shodliklarimiz ham, u bilan chambarchas bog'liq, uning turli-tuman tashqi ifodasi ma'naviy dunyomizdagi xazinamizga bog'liqdir” [4, 137] degan xulosaga keladi.

Demak, turli ilmiy qarashlar tahlili shuni ko'rsatadiki, badiiy tafakkur faqat moddiy shakllar yoki faqat mavhum fikrlar doirasida emas, balki ma'naviy tajriba, ijodiy idrok va madaniy taraqqiyotning murakkab uyg'unligida namoyon bo'ladigan ko'p qirrali hodisa sifatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqotimiz davomida bir qancha tadqiqotchilarni aynan badiiy tafakkurga bergan izohlarini o'rganib chiqdik. Masalan: tadqiqotchi N.A.Vink “badiiy tafakkur insonning barcha ma'naviy qobiliyatlarini sintez qiluvchi, ijtimoiy-tarixiy amaliyotning turli jabhalarida barcha xilma-xilligini o'zida mujassamlashtirgan fikrlash shaklidir” [5] deb hisoblasa, mashhur tadqiqotchi S.X.Rappoport esa “ushbu turdagi tafakkurning gnoseologik muammolarini ko'rib chiqib, badiiy tafakkur – bu badiiy his-tuyg'ular va badiiy g'oyalarning shakllanishidir” [10] degan xulosaga kelgan. Tadqiqotchi B.M.Qurbonova esa “badiiy tafakkur – mujassam konstruksiya sifatida shaklni idrok etish, baholash-izohlash yordamida asarning mazmun va ma'nosini chuqur o'rganishni talab qiluvchi ongli faoliyatdir” [3] deb o'z fikrlarini bayon etgan.

Shu fikrlarni umumlashtirib aytganda, badiiy tafakkur – inson tarixiy amaliyotida tabiiy va

ijtimoiy borliqqa munosabatining o'zgartirilgan ideal shaklidir.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, badiiy tafakkur xalq ijodiyotining mazmun va shaklini belgilab beruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. U xalqning voqelikni estetik idrok etishi, hayotiy tajribani badiiy umumlashtirishi, milliy qadriyatlarni obrazlar orqali ifodalashi va avlodlarga yetkazishini ta'minlaydi.

Xalq ijodiyotida badiiy tafakkur obrazlilik, ramziylik, emotsionallik, umumlashtirish va milliylik kabi xususiyatlar orqali namoyon bo'ladi. Doston, ertak, qo'shiq, maqol-matal va marosim folklori kabi janrlarning har biri mazkur tafakkurning o'ziga xos shakllarini saqlab qolgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ahmedov F.E. Ommaviy bayramlar rejissurasi asoslari. – Toshkent: Aloqachi, – 324 b.
2. Bagbu Ph. Cultura and history. N-Z-L, 1958. – 122 p.
3. Qurbonova B.M. Bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilarini maktab o'quvchilarida badiiy tafakkur elementlarini shakllantirishga tayyorlash tizimini takomillashtirish: ped. fan. dok. dis. avtoref. – Farg'ona: FarDU, 2022. – 24 b.
4. Xudoyberdiyev E. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent: Sharq, 2008. – 268 b.
5. Винк Н.А. Социальная природа художественного мышления. автореф. дис. ... кан. филос. наук. – Москва: Московского государственного университета культуры и искусств, 1980. – 26 с.
6. Ковалева О.А. Формирование художественного мышления подростков в условиях общеэстетического отделения ДШИ: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Москва: Московского государственного университета культуры и искусств, 1995. – 18 с.
7. Короткова Е.И. Классификация художественного мышления. Созидательная миссия культуры: сб. статей молодых ученых. – Москва: МГУКИ, 2004. – 137 с.
8. Лызлова А.И., Сайгушев Н.Я., Савинков Л.А., Уметбаев З.М. Структура и особенности художественного мышления студентов // Сибирский педагогический журнал. Размышления, обсуждения. Раздел VI. – 134 Сибир, 2012. – 188 с.
9. Пассов, Е. И., Цель обучения иностранному языку на современном этапе развития общества. ИЯШ. 1987. – №6. – 124 с.
10. Раппопорт С.Х. Гносеологические проблемы художественного мышления: автореф. дис. ... док. филос. наук. – Москва. МГУ, 1968. – 35 с.
11. Хрулев В.И. Проблема художественного мышления. (Пути исследования). – Уфа. 1993. – 88 с.